

Sylvia Męcfal

Uniwersytet Łódzki

Beata Bielska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katarzyna Kalinowska

Collegium Civitas

Adrianna Surmiak

Uniwersytet Warszawski

JAKOŚĆ BADAŃ JAKOŚCIOWYCH PODCZAS PANDEMII COVID-19 – DOŚWIADCZENIA BADACZY I BADACZEK SPOŁECZNO-HUMANISTYCZNYCH

W artykule opisujemy zmiany w zakresie jakości badań jakościowych wynikające z dostosowywania praktyk badawczych do warunków pandemicznych na kolejnych etapach procesu badawczego. Analiza powstała na podstawie 32 wywiadów pogłębionych z badaczami i badaczkami społeczno-humanistycznymi. Omawiamy „drogi do jakości” i „drogi do niejakości” w badaniach jakościowych w czasie kryzysu pandemicznego. Osoby prowadzące badania cechowała ambiwalencja w ocenie wpływu warunków pandemicznych na jakość ich badań. Analiza skupień pokazała z kolei, że strategie zapewniania jakości badań jakościowych w pandemii różniły się ze względu na uważność na zmiany jakości w różnych fazach procesu badawczego. Wyróżniono strategie polegające na dążeniu do osiągnięcia jakości głównie na etapie realizacji badań oraz strategie holistyczne, skupione na zapewnianiu jakości we wszystkich fazach badania. Uzyskane wyniki zostały zinterpretowane w odniesieniu do czterech podejść do jakości badań jakościowych wyróżnionych na podstawie analizy literatury przedmiotu.

Słowa kluczowe: pandemia COVID-19; jakość badań jakościowych; kryteria jakości badań; proces badawczy; badania społeczne w czasie kryzysu społecznego

Quality of Qualitative Research During the COVID-19 Pandemic – the Experiences of Researchers in Social Sciences and Humanities

In this article we describe the changes in the quality of qualitative research resulting from the adaptation of research practices to the pandemic conditions at the successive

Sylvia Męcfal, Instytut Socjologii UŁ, sylvia.mecfal@uni.lodz.pl, ORCID 0000-0002-2063-7207; Beata Bielska, Instytut Socjologii UMK, bielska.beata@umk.pl, ORCID 0000-0002-5458-2435; Katarzyna Kalinowska, Instytut Socjologii im. E. Wnuk-Lipińskiego Collegium Civitas, katarzyna.kalinowska@civitas.edu.pl, ORCID 0000-0003-2657-6107; Adrianna Surmiak, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, a.surmiak@uw.edu.pl, ORCID 0000-0001-5971-8533.

Tekst opublikowany na warunkach licencji Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-NC-ND 3.0 PL).

Źródło finansowania: Grant dla młodych badaczy/badaczek 2022 (Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny UŁ), Grant 501-D134-01-1340200/95/22 (Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW) oraz środki Instytutu Socjologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

stages of research process. The analysis is based on 32 in-depth interviews with researchers in social sciences and humanities. We discuss ‘routes to quality’ and ‘routes to non-quality’ in qualitative research during the pandemic crisis. The researchers were ambivalent about the impact of the pandemic conditions on the quality of their research. Cluster analysis showed that the strategies for ensuring the quality of qualitative research differed due to the attentiveness to quality changes at different phases of the research process. Two main strategies were distinguished: the pursuit of quality during the phase of research conduct and the holistic strategies focused on quality assurance in all phases of research. The results were interpreted in relation to the four approaches to quality in qualitative research, which can be distinguished on the basis of literature review.

Key words: COVID-19 pandemic; research process; quality of qualitative research; research quality criteria; social research during social crisis

Wprowadzenie

Pandemia COVID-19 w wielu aspektach zmieniła rzeczywistość społeczną, w tym warunki realizacji badań jakościowych. Osoby prowadzące takie badania musiały poradzić sobie między innymi z ograniczeniami w bezpośrednich kontaktach międzyludzkich czy w funkcjonowaniu rozmaitych instytucji. W efekcie potrzebowały rozpocząć poszukiwania nowych czy niestandardowych podejść merytorycznych, badawczych i etycznych. Pojawia się pytanie, jakie to miało konsekwencje dla zapewnienia jakości badań jakościowych.

W literaturze przedmiotu stosunkowo niewiele jest refleksji dotyczących jakości badań jakościowych w trakcie pandemii COVID-19. Podejmuje się to zagadnienie często nie wprost (por. Ferlatte i in. 2022; Watson, Lupton 2022), głównie w kontekście realizacji badań w formie zdalnej, na przykład: jak komunikacja zapośredniczona wpływa na relację osoby realizujące – uczestniczące w badaniach (np. t’Hart 2021; Kim i in. 2021) czy na kwestie etyczne (np. Mwambari, Purdeková, Bisoka 2021; Tarrant, Way, Ladlow 2021). Z kolei wyniki naszego badania pilotażowego przeprowadzonego podczas pierwszej fali pandemii za pomocą ankiety jakościowej z badaczami i badaczkami społeczno-humanistycznymi w Polsce pokazują, że osoby te zwracały szczególną uwagę na jakość danych, jakość wniosków z badań, jakość relacji między osobami uczestniczącymi i realizującymi badania oraz standardy etyki badań (Surmiak, Bielska, Kalinowska 2022). Skłoniło nas to do dalszych studiów nad tym tematem.

Celem artykułu jest odpowiedź na pytanie, czy i jak przystosowanie badaczy i badaczek do warunków pandemii wpłynęło na jakość ich badań na różnych etapach procesu badawczego. Naszym zdaniem pozwoli to zrozumieć nie tylko sposób myślenia o jakości badań, ale także poznać strategie jej zapewniania w badaniach jakościowych prowadzonych podczas kryzysu społecznego

takiego jak pandemia. Ramą ogólną, w której umieszczamy problem jakości w badaniach, jest proces badawczy oraz praktyki badaczy i badaczek na poszczególnych jego etapach (konceptualizacji, przygotowania, realizacji badania, analizy i interpretacji danych oraz upowszechniania wyników), ze szczególnym uwzględnieniem tego, jak badacze i badaczki opowiadają o wprowadzanych zmianach i dostosowywaniu się do nowej sytuacji badawczej. Ważny jest dla nas także argument Martina Hammersleya (2007), który podkreślał, że jakość badania możemy scharakteryzować tylko relatywnie, odnosząc się do elementów, które w danym miejscu i czasie charakteryzują dobre badanie. Podstawą naszych rozważań są wywiady pogłębione z badaczkami i badaczami społeczno-humanistycznymi z Polski prowadzącymi badania jakościowe z ludźmi w trakcie kryzysu społecznego wywołanego przez COVID-19¹.

Rozpoczynamy artykuł od przeglądu literatury dotyczącej różnego rodzaju podejść do kwestii jakości w badaniach jakościowych, który tworzy kontekst dla przyjętej przez nas definicji. Krótko omawiamy także, jak literatura przedmiotu przedstawia wpływ pandemii na jakość badań jakościowych. Następnie, po opisaniu metody badań, analizujemy wyniki przeprowadzonych wywiadów, najpierw wskazując na decyzje i działania osób badanych, które mogły poprawić jakość badań podczas pandemii, a potem na takie, które mogły ją pogorszyć. Ostatnie części artykułu to interpretacja wyników oraz główne wnioski.

Jakość w badaniach jakościowych – różnorodność podejść

Jakość badań jakościowych jest kluczowym zagadnieniem metodologicznym, dlatego w literaturze przedmiotu wiele miejsca poświęca się kryteriom pozwalającym oddzielić badania wartościowe od niewartościowych. Można wyróżnić cztery podejścia do kryteriów jakości badań jakościowych.

Pierwsze, które określa się jako tradycyjne, polega na stosowaniu wprost wskaźników jakości badań ilościowych: rzetelności, trafności i wiarygodności (Hammersley 2007; Flick 2011). Niekiedy próbuje się dopasować takie kryteria do technik badań jakościowych, przykładowo proponuje się weryfikować wiarygodność między innymi poprzez metodologiczną koherencję pytań badawczych i metod czy bieżące zbieranie danych (Ravenek, Rudman 2013).

Zgodnie z drugim podejściem szuka się wyznaczników jakości specyficznych dla badań jakościowych, takich jak „oddanie głosu” grupom marginalizowanym,

¹ Posługiwaliśmy się orientacyjnymi datami ogłoszenia stanu epidemii (20.03.2020 r.) i zastąpienia stanu epidemii stanem zagrożenia epidemicznego (16.05.2022 r.) przez Ministerstwo Zdrowia. Rozmawialiśmy jednak o społecznym czasie pandemii, a więc o tym, jak osoby badane interpretowały jej początek i koniec.

uzyskanie praktycznego lub politycznego efektu (np. sprzeciw wobec niesprawiedliwości). Podstawą tego podejścia jest przekonanie, że badania jakościowe mają zupełnie inny charakter niż ilościowe (opierają się na innym paradygmacie), dlatego nie należy stosować do nich tych samych kryteriów jakości (Konecki 2019: 31; Long, Godfrey 2004; Lincoln, Guba 1985). Omawiane stanowisko można też zniuansować, gdyż „jakość” jest nie tylko specyficzna dla ogólnie rozpatrywanego podejścia jakościowego, ale także oceniana według rozmaitych kryteriów zależnie od stosowanej metodologii jakościowej (Denzin, Lincoln 2009; Horolets 2016: 58). Przykładem mogą być kryteria wypracowane przez Kathy Charmaz (2009) w ramach teorii ugruntowanej (kryteria te to wiarygodność, oryginalność, oddźwięk, użyteczność).

Trzeci sposób opisywania omawianego problemu wskazuje na jego kontekstowość oraz brak uniwersalnych kryteriów i wskaźników jakości w badaniach jakościowych. Zwraca się tutaj uwagę na konieczność analizy praktyk badawczych w określonych warunkach (Flick 2011). Zatem, jak zauważa Hammersley (2007), kryteria jakości są kwestią namysłu, oceny konkretnego procesu badawczego, mogą podlegać interpretacji i reinterpretacji, niekoniecznie występują wszystkie razem i zależą od kontekstu. Osoby popierające to podejście podkreślają wagę świadomości metodologicznej (Seale 1999), w której istotna jest między innymi dbałość o różnorodność materiału jakościowego (Flick 2011), realizowana np. poprzez triangulację, indukcję analityczną, teoretyczne pobieranie próbek. Ważną rolą tak sformułowanych wskazówek (a nie kryteriów) dotyczących jakości w badaniach jakościowych jest również ułatwienie uczenia się z własnego doświadczenia oraz uczenia się od siebie nawzajem (Hammersley 2007), np. ocenianie, jak dalece dane wskazówki sprawdziły się w różnych kontekstach badawczych. W ramach tego podejścia można także umieścić koncepcje, które jakość wiążą z jawnością procesu badawczego (m.in. Ossowski 1967; Wyka 1993; Kvale 2010).

W literaturze anglosaskiej dyskusje dotyczące jakości badań jakościowych pojawiają się często jako reakcja na decyzje polityczne wpływające na funkcjonowanie akademii i tego, jak ewaluowane są badania. Michael Ravenek i Debbie Rudman (2013: 447) na podstawie jednej z takich dyskusji wyróżniają czwarte podejście do kwestii jakości – podejście pomostowe (*bridging*). Polega ono na wspólnych, jednoczących, unikatowych punktach odniesienia dla jakości, które jednocześnie są elastyczne i uważne na różnorodność podejść i metodologii jakościowych. Przykładem jest propozycja Sarah Tracy (2010) wyróżniająca osiem kluczowych wyznaczników jakości, takich jak: wartościowy temat (*worthy topic*); rygor bogactwa (*rich rigor*) w zakresie koncepcji teoretycznych, danych, próby, kontekstu, czasu spędzonego w terenie; uczciwość (*sincerity*); wiarygodność (*credibility*) potwierdzona np. gęstością opisu; oddźwięk/wpływ badania (*resonance*); znaczący wkład (*significant contribution*); etyka (*ethics*);

znacząca koherencja (*meaningful coherence*) oznaczająca spójność poszczególnych etapów badania.

W swoim rozumieniu jakości badań jakościowych łączymy trzecie i czwarte z wymienionych typów podejść. Przyjmujemy, że kryteria jakości w badaniach jakościowych powinny uwzględniać społeczny kontekst prowadzonych badań, ale jednocześnie sugerujemy, że istnieją ramy ogólne (w naszym przypadku tą ramą jest proces badawczy), do których możemy odnieść działania podejmowane w projekcie badawczym i w zakresie których osoby realizujące badania mogą ocenić własne przedsięwzięcia badawcze. Inspirujemy się tutaj opinią Uwe Flicka (2011) o tym, że standardy prowadzenia badań jakościowych można odtworzyć analizując praktykę badawczą wówczas, gdy jest zapewniona przejrzystość procesu wytwarzania danych oraz gdy jest on refleksyjnie dokumentowany.

Wpływ pandemii na jakość badań jakościowych w świetle literatury przedmiotu

W literaturze przedmiotu niewiele jest refleksji na temat wpływu pandemii na jakość badań jakościowych. Refleksja *explicite* dotycząca jakości badań jakościowych (na podstawie użycia pojęcia „jakość”) pojawia się stosunkowo rzadko, głównie w kontekście realizacji badań w formie zdalnej. Analizuje się wtedy wpływ zapośredniczonej formy badań jakościowych na poszczególne elementy pracy terenowej: jakość nagrań (i ich transkrypcji) wywiadów indywidualnych i grupowych przeprowadzonych na platformach internetowych (np. Oliffe 2021), jakość porozumienia w relacji osoby realizujące – uczestniczące w badaniach (Watson, Lupton 2022; Radzińska 2022), jakość danych (np. Żadkowska i in. 2022) oraz jakość analizy materiałów z badań (np. Naganathan i in. 2022). Nie ma przy tym konsensu, czy zdalne badania jakościowe prowadzone w trakcie pandemii zmniejszają, zwiększają czy nie mają wpływu na jakość badań w porównaniu z formą kontaktową (np. Polkowska 2021; Rahman i in. 2021). Wynika to zarówno z dostrzegania pozytywnych stron takich badań, choćby dzięki zapewnieniu większego komfortu osobom uczestniczącym w badaniu (np. Oliffe 2021), jak i negatywnych, na przykład konsekwencji słabego łącza internetowego czy rozproszenia uczestników badań zajętych w trakcie wywiadów kilkoma sprawami naraz (np. Rahman i in. 2021).

Znacznie częściej analizy odnoszą się do jakości badań jakościowych w pandemii nie wprost, przy czym również przede wszystkim w kontekście badań prowadzonych zdalnie. Refleksje dotyczą zakresu studiowanych zagadnień, na przykład pojawienia się w wyniku pandemii nowych, wartych zbadania tematów (Tarrant, Way, Ladlow 2021; Novotný, Böhm 2022) czy zdalnego sposobu rekrutacji, który z jednej strony ogranicza dobór uczestników badań do

kryterium dostępności (np. Całek 2023; Krajewski i in. 2021), a z drugiej umożliwia dotarcie do osób wcześniej niedostępnych (np. z powodu odległości geograficznej, Minello, Martuci, Manzo 2021). Poza tym pojawia się namysł nad wyborem najlepszych na czas kryzysu pandemicznego sposobów pozyskiwania danych, to znaczy najbardziej efektywnych, a zarazem najmniej obciążających osoby uczestniczące w badaniach. Prowadzi to niekiedy do stosowania niestandardowych podejść, metod i technik badawczych (np. Marzi 2021 – zdalne badania partycypacyjne z użyciem wideo; Radzińska 2022 – łączenie metod asynchronicznych z wywiadami; Joseph, Lahri-Roy, Bunn 2022 – autoetnografia kolaboratywna). W Polsce można zaobserwować powrót do zbierania niestandardyzowanych wypowiedzi pisemnych w formie pamiętników (Łukianow i in. 2021; Nawojski, Kowalska 2022) czy próby wykorzystania jakościowych elementów technik ankietowych (Kalinowska i in. 2022; Całek 2023; Krajewski i in. 2021 – CAWI z pytaniami otwartymi). W niewielu przypadkach badania prowadzi się stacjonarnie mimo pandemii ze względu na niedostosowanie, zdaniem badaczy i badaczek, techniki badawczej do warunków zdalnych. Przykładowo, Anna Dolińska, Kamil Łuczaj i Olga Kurek-Ochmańska (2022) uznają po przeprowadzeniu testowych wywiadów biograficznych zdalnie, że nie spełniają one standardów metody.

W literaturze przedmiotu wiele uwagi poświęca się jakości relacji osoby realizujące – osoby uczestniczące w badaniu, gdyż zakłada się, że wpływa ona na różnorodność i pogłębienie uzyskanych danych. Za czynniki sprzyjające porozumieniu uznaje się, między innymi, większy komfort uczestnictwa w badaniach online w porównaniu z badaniami w kontakcie bezpośrednim czy większą symetryczność relacji badawczej wynikającą z większego wpływu osób uczestniczących w badaniu na proces badawczy (np. Howlett 2021; Tarrant, Way, Laddow 2021). Zaś czynniki niesprzyjające porozumieniu to między innymi problemy techniczne, niskie kompetencje cyfrowe osób uczestniczących czy brak dostępu do kontekstu komunikacji niewerbalnej (np. t'Hart 2021; Mwambari, Purdeková, Bisoka 2021). Warto dodać, że niekiedy podkreśla się jeszcze wagę namysłu etycznego, który warunkuje kogo (i czy w ogóle) zaprasza się do udziału w badaniu i w jaki sposób się je przeprowadza (zob. Mwambari, Purdeková, Bisoka 2021; Thunberg, Arnell 2021).

Metoda badawcza i zasady analizy

W naszych badaniach jakościowych chcieliśmy odpowiedzieć na dwa pytania badawcze: jakie były praktyki badawcze i etyczne badaczy i badaczek społecznych w czasie pandemii (w rzeczywistości ulegającej nagłej zmianie) oraz jakie czynniki wpływały na ich wybory metodologiczno-badawcze i etyczne.

Przeprowadziłyśmy 32 indywidualne wywiady pogłębione z komponentem biograficznym między lipcem a grudniem 2022 roku.

W badaniu wzięły udział osoby, które prowadziły jakościowe badania społeczne i humanistyczne w czasie pandemii COVID-19. Pracę badawczą rozumiałyśmy szeroko, nie tylko jako terenowe zbieranie danych, ale też na przykład szukanie nowych pomysłów, konceptualizację, przygotowanie narzędzi, analizę danych, pisanie tekstów naukowych. Zastosowałyśmy dobór próby oparty na dostępności (kontaktowałyśmy się mailowo z osobami, które w pierwszej fali pandemii wypełniły realizowaną przez nas ankietę jakościową² i pozostawiły w niej adres e-mail ze zgodą na przyszły kontakt) oraz celowy (w założeniach równomierny rozkład według płci i statusu naukowego; ostatecznie w próbie znalazło się 17 kobiet i 15 mężczyzn; 10 osób przed doktoratem, 12 z doktoratem i 10 po habilitacji). Kontakty pozostawione w ankiecie nie pozwoliły na spełnienie kryteriów rekrutacji (brakowało zwłaszcza mężczyzn), dlatego, by pozyskać informacje o potencjalnych badanych i zaprosić ich do badania, wykorzystaliśmy również naszą wiedzę o zespołach realizujących badania w pandemii i sieci społeczne. Łącznie wywiadów udzieliło 25 osób, które wypełniły wcześniej ankietę, i 7 nowo zrekrutowanych. Dwie osoby odmówiły udziału w badaniu.

Scenariusz wywiadu zawierał pytania dotyczące biografii badawczej, doświadczeń i opinii związanych z prowadzeniem badań w pandemii oraz pytania metryczkowe. Przeprowadziłyśmy jeden wywiad pilotażowy, po którym nieznacznie zmodyfikowałyśmy narzędzie (wskazówki dotyczące zadawania dodatkowych pytań sondujących). Wywiad włączyłyśmy do próby.

Wywiady trwały średnio 92 minuty, 18 przeprowadzono online, 14 na żywo. Formę wywiadu wybierała co do zasady osoba uczestnicząca, ewentualnie w uzgodnieniu z badaczką. Wywiady online przeprowadziłyśmy na platformach dostępnych dla nas i osób uczestniczących (MS Teams, Zoom, Webex). Wywiady na żywo zrealizowałyśmy w miejscach pracy osób badanych, w ich domach, domu badaczki lub w przestrzeniach publicznych (kawiarnie, parki). Wszystkie wywiady zostały nagrane w formie audio, a następnie transkrybowane przez firmę zewnętrzną. W badaniu uzyskano ustne zgody na udzielenie wywiadu i nagrywanie.

Po wywiadach każda badaczka sporządzała notatkę dotyczącą przebiegu wywiadu. W listopadzie i grudniu 2022 roku odsyłałyśmy badanym transkrypcje wywiadów z prośbą o konsultację procesu anonimizacji. Z transkrypcji

² Badania rozpoczęłyśmy od realizacji internetowej ankiety jakościowej w pierwszej fali pandemii COVID-19 w 2020 roku. Szczegółowy opis metodologii tamtego etapu naszych badań znaleźć można w innych publikacjach (Kalinowska i in. 2022; Surmiak, Bielska, Kalinowska 2022).

usunęliśmy odpowiedzi na pytania metryczkowe. W mailach opisałyśmy ogólne przyjęte przez nas zasady anonimizacji – usuwanie: imion i nazwisk osób badanych oraz innych osób wspomnianych w wywiadzie, nazw uczelni i informacji pozwalających zidentyfikować miejsce pracy, tytułów prac naukowych i nazw projektów badawczych. Osoby badane niekiedy sugerowały głębszą anonimizację transkrypcji, na przykład poprzez usunięcie informacji o dyscyplinie bądź problematyce badań.

Do analizy wykorzystujemy fragmenty wywiadów, w których uczestnicy i uczestniczki odpowiadają wprost na pytania dotyczące jakości danych, a także te, w których przedstawiają zmiany wprowadzone na różnych etapach procesu badawczego (lub brak takich zmian) oraz komentują zasadność podjętych działań.

W pierwszym etapie kodowania łączyłyśmy kodowanie teoretyczne i otwarte (Gibbs 2011). Teoretyczne kategorie kodowe, które utworzyłyśmy na podstawie wyników przeglądu literatury polskojęzycznej i anglojęzycznej, odnosiły się do rozumienia jakości we wszystkich czterech typach podejść teoretycznych. Kodowanie otwarte polegało na tworzeniu kodów opisowych do zagadnień dotyczących: zmian w procesie badawczym, refleksyjności, samooceny badaczy i badaczek w zakresie stosowanych metodologii, metodyki i etyki badań, oceny innych projektów badawczych realizowanych w pandemii, a także rozumienia i definiowania jakości badań. Następnie zestawiliśmy kody otwarte i teoretyczne, i przygotowałyśmy wspólną książkę kodową.

Zakodowany materiał posortowałyśmy według pięciu głównych etapów procesu badawczego (konceptualizacja, przygotowanie do badania, realizacja, analiza i interpretacja, upowszechnianie wyników³) oraz według dokonanej przez badanych oceny zmian prowadzących do podwyższenia lub obniżenia jakości. To pozwoliło nam skonstruować dziesięć kategorii dotyczących wpływu pandemii na wzrost i spadek jakości praktyk badawczych na poszczególnych etapach badań. W dalszym kroku analizy w ramach każdej kategorii wyróżniłyśmy kilka podkategorii.

Ostatni etap analizy objął analizę skupień w programie SPSS (metodą dwustopniowego grupowania, odpowiednią do stosowania dla zmiennych nominalnych – jakościowych), aby sprawdzić, w jaki sposób wyróżnione kategorie działań łączą się ze sobą w typy „dróg do jakości” i „dróg do niejakości”.

³ Charakterystyka kodów przyporządkowanych do poszczególnych faz procesu badawczego: konceptualizacja: zmiany w koncepcji badania, podejmowanie decyzji o kontynuacji badań, podjęciu nowego tematu, wprowadzeniu zmiany, zaprzestaniu badań; przygotowanie do badania: rekrutacja, przygotowanie narzędzi i planów zarządzania danymi; realizacja badania, w tym relacje z osobami badanymi, praca z wykorzystaniem technik zdalnych; analiza i interpretacja; upowszechnianie wyników badań, w tym publikowanie tekstów, wystąpienia na konferencjach.

Dane i analiza

Ramą naszej analizy są poszczególne fazy procesu badawczego. Porządkują one analizę wypowiedzi osób badanych (lub ich zespołów badawczych) odnoszących się do poprawy jakości prowadzonych badań w pandemii – nazywamy je „drogami do jakości”, lub też dotyczących pogorszenia jakości prowadzonych projektów – określamy je „drogami do niejakości”.

Rezultaty: Drogi do jakości badań w pandemii

Konceptualizacja

W ramach fazy konceptualizacji znalazły się zróżnicowane typy działań i przemysłów osób badanych, które mogą wskazywać na to, że faza konceptualizacji przebiegała w sposób mniej standardowy niż zwykle i wymagała dodatkowych decyzji, aby utrzymać dobrą jakość projektu badawczego.

W narracjach badanych zauważyliśmy kilka wątków, które stworzyły siedem kategorii. Trzy z nich związane są z decyzją o prowadzeniu badań i sposobie ich prowadzenia. Pierwsza grupa osób badanych dostrzega konieczność zmiany przedmiotu badań, nie widzi możliwości prostej kontynuacji badania ze względu na zmianę badanego zjawiska społecznego, na przykład: świata pracy (ID260, ID601), relacji w rodzinie (ID45), relacji w akademii (ID77) czy pojawienia się nowych zjawisk (np. w obszarze kultury, ID454). Skutkiem takiego myślenia są na ogół nowe komponenty badawcze i pytania problemowe dotyczące rzeczywistości pandemicznej (ID45, ID499), co może świadczyć o wysokim poziomie refleksyjności badaczy i badaczek.

Byliśmy przed pandemią i rodzice mówili, że już nigdy dzieci nie wrócą [do domu], a po roku mówili, że właśnie wrócili, więc cały w ogóle nowy temat wyszedł. (ID45)

Niektórzy także powstrzymywali się od prowadzenia badań (zwłaszcza w pierwszej fazie pandemii) ze względu na brak możliwości badania w zaplanowany wcześniej sposób (ID108). Część osób zdecydowała się nie zmieniać problematyki swojego badania z powodu braku związku między tematyką projektu a pandemią (ID102, ID454).

Przez pewien czas tam w ogóle zdaje się zawiesiliśmy te rzeczy, że tak najpierw to było takie życie w zawieszeniu, że to wróci do normy, poczekajmy. (ID108)

W tych pozostałych projektach... pytania badawcze się nie zmieniały, dlatego że ten dotyczący studiów [filmowych] dotyczy przeszłości, historiografia. (ID454)

Trzy kolejne typy postępowania wiążą się z namysłem nad wyjątkowością prowadzonych w tym czasie badań w różnych obszarach: etyki badawczej (konieczność uważnego przemyślenia kwestii etycznych, ID147), idei badania zjawisk w duchu „socjologii gorącej” (ID31, ID497) oraz metodologii badania (konieczność analizy ryzyka, zmiany metodyki badania, ID147).

Nigdy tak szczegółowo nie przygotowaliśmy się od strony etyczno-prawnej. (ID601)

Co najmniej dwa tygodnie miałyśmy takiego przestoju, [...] zanim pomyślałyśmy „dobra, trzeba łapać ten moment”. (ID31)

Ostatni typ refleksji dotyczy konieczności przeorganizowania pracy zespołowej, aby umożliwić konsultację poszczególnych decyzji badawczych (ID278).

Troszcząc się o to, żeby zachowywać więzi w obrębie zespołu, zaczęliśmy prowadzić regularne seminaria online, zaczęliśmy też jakby dzwonić do siebie częściej, prowadzić jakieś formy takiego wzajemnego podtrzymywania się na duchu czy też jakby wzajemnego kontrolowania, planowania tego. (ID278)

Przygotowanie do badania

Droga do jakości w rekrutacji wiodła przez ułatwienie i zwiększenie zasięgu, głównie geograficznego, rekrutacji online. Ułatwienie rekrutacji wiązało się z większą dostępnością rozmówców i rozmówczyń. Jak zauważyła jedna osoba, rekrutacja była łatwiejsza „przy zmianie jej założeń” (ID31). Ta dostępność umożliwiła zrealizowanie większej liczby wywiadów i szybciej niż na żywo (np. ID380), a ponadto redukowała konieczność dojazdów daleko od uczelni, w której realizowany jest grant (ID601), na „peryferia” kraju (ID602), do „małych miejscowości” (ID380) czy wręcz po prostu poza Warszawę („unikanie warszawocentryzmu”) (ID31, ID601, ID604). W dwóch przypadkach wspierające gatekeeperki umożliwiły wejście do instytucji zamykanych w lockdownach (ID31, ID602).

No ja w ogóle doceniam, że nie musiałem jeździć po całej Polsce, tak? No bo i z Krakowa, i z Gdańska, z Wrocławia, mam wywiady, wszystkie robiłem online, do Łodzi pojechałem, no ale to jest blisko, tak? Natomiast wszystkie pozawarszawskie wywiady mam zrobione online. (ID604)

Realizacja

Ta faza procesu badawczego wzbudziła najbardziej zróżnicowane refleksje. Przede wszystkim zwracano uwagę na takie cechy wywiadów online, które zapewniały dobrą jakość realizacji badania, na przykład: większy komfort i wygoda osób uczestniczących (ID601, ID31, ID380), łatwość umówienia się na wywiad (ID208), jasne ramy i cel spotkania (ID45), chęć osób uczestniczących

do opowiadania i ich większe zaangażowanie (ID499), większa intymność tego typu wywiadów (ID513) czy też pokonanie ograniczeń geograficznych i logistycznych (ID43). Zwracano uwagę także na wysokie kompetencje cyfrowe niektórych grup wysoko wykwalifikowanych badanych (ID602, ID278).

Byłam bardzo zaskoczona [...], że te wywiady były dużo bardziej osobiste, niż byśmy się widzieli na żywo. [...] Myślę, że to kwestia wielu rzeczy. Tego, że ktoś siedział w swoim mieszkaniu, w bezpiecznej dla siebie przestrzeni, co być może sprzyjało temu, żeby się otworzyć, nie trzeba się zmagać z drugim ciałem w tej samej przestrzeni. (ID380)

Dzięki nowemu środowisku prowadzenia badań wykształciły się też wśród osób badanych różnorodne niestandardowe sposoby radzenia sobie podczas badań w pandemicznym kontekście. Przykładowo osoby realizujące badania rezygnowały z nagrań wideo, gdyż uznawały, że nagrania audio są mniej inwazyjne (ID108, ID102). Rozszerzono także notatki z wywiadów o elementy, które miały odnotować przebieg wywiadu, reakcje niewerbalne osób badanych, niespodziewane sytuacje podczas wywiadów online (ID601, ID102) czy też zbierano dodatkowe materiały (np. prace plastyczne dzieci, analizę mediów, dodatkowy kwestionariusz do wypełnienia online po wywiadzie; ID499, ID31, ID601).

Zastanawiałem się, czy dla tych ludzi jednak powiedzenie, że włączam dyktafon, który postawię sobie obok komputera, nie jest dużo [...] mniej inwazyjne, niż kiedy mają na czerwono na przykład obwódkę i czerwone kółeczko mrugające. (ID108)

Ważnymi wyznacznikami dobrej jakościowo realizacji badania były, powiązane ze sobą, kwestie etyczne oraz dobre relacje z osobami badanymi. W ramach tych pierwszych warto podkreślić troskę o osoby badane (ID454, ID102), refleksyjność dotyczącą dużej wrażliwości osób badanych w tym czasie (ID39, ID380, ID526, ID169), zwłaszcza na przykład seniorów i senierek czy dzieci (ID147, ID31), dbanie o otrzymanie świadomej zgody na badanie (zgoda nagrywana zamiast pisemnej, ID39; możliwość wycofania zgody do etapu analizy, ID102) czy poufność wywiadów (ID602, ID604). Ale też zwracano uwagę na zmniejszenie nierówności w relacji osoba realizująca badanie – osoba w nim uczestnicząca dzięki wywiadam online (ID45). Pojawiły się również głosy o konieczności dbania o komfort i bezpieczeństwo badaczy i badaczek w warunkach pandemicznych (ID602, ID289).

Jeżeli chcemy prowadzić badania takie bardziej, na równi, partycypacyjne, z docenieniem roli takiej też prawie że autorskiej badanych, [...] wydaje mi się, że wywiad online z kamerą, no daje takie możliwości tego, żeby właśnie skupić się tylko na rzeczy, żeby nie tracić czasu na takie zbędne rytuały gościnności i budowanie wrażenia. Że nie wymaga, żeby respondenci sprząтали mieszkania, piekli ciasto, przyrządzali herbatę, kawę [...].

Nigdy mi się nie zdarzyło, żeby ktoś nagle wyleciał z takiego wywiadu, już nie chciał w nim uczestniczyć, ale ma dużo łatwiejszą możliwość, no bo nie wyrzuci kogoś, jak już go zaprosił do domu, prawda? (ID45)

Wiele z kwestii etycznych dotyczy wprost relacji z osobami badanymi, ale zdecydowałyśmy się wyróżnić dla tego typu uzasadnień oddzielną kategorię, aby zwrócić uwagę na znaczenie, jakie dla badaczy i badaczek miało budowanie wartościowej relacji badawczej dla przeprowadzenia dobrego jakościowo badania. Zwłaszcza badaczki były otwarte na dłuższą rozmowę na tematy pandemiczne (ID31, ID102), zwracały uwagę na terapeutyczną funkcję wywiadu (ID74), a relacje nawiązane wcześniej przetrwały pandemiczny lockdown (ID499, ID169).

To na całe szczęście [...] były zaawansowane te relacje z tymi osobami, więc byliśmy w połowie, kiedy przyszła pandemia i trzeba było się na te trzy miesiące [...] przestać się jakby widywać, ale jak wróciliśmy, to w zasadzie to wszystko, co sobie już wcześniej opowiedziałyśmy, było przepracowane [...], jakby procentowało, że to nie była aż taka głęboka wyrwa, że zachowywałyśmy się wobec siebie jak obcy. To było fajne. (ID169)

Wskaźnikiem podmiotowej relacji z osobami badanymi może być także dawanie wyboru osobom uczestniczącym w badaniu formy przeprowadzenia wywiadu (online/offline) czy wyboru platformy, która zostanie do tego wykorzystana (ID31, ID604). Troska o osoby uczestniczące w badaniach przejawiała się również stosowaniem środków bezpieczeństwa. Wywiady stacjonarne odbywały się w reżimie sanitarnym (ID74, ID424, ID454), niektóre osoby unikały także spotkań ze znajomymi, aby przy kontakcie z badanymi nie narażać ich na zakażenie (ID169).

Zawsze staram się dawać preferencje [co do formy wywiadu] właśnie osobie, tak, no rozmówcy, rozmówczyni. Żeby każdy się czuł jak najbardziej komfortowo, wtedy wydaje mi się, że też ten wywiad jest lepszy jakoś wtedy, no i też etycznie wydaje mi się, że jest to lepsze. (ID604)

Część osób uczestniczących w naszym badaniu podkreślała jednak, że aby utrzymać jakość prowadzonych badań potrzebny jest im kontakt bezpośredni z osobami badanymi. Osoby te albo zawieszały swoje badania podczas pandemii (zwłaszcza pierwszej jej fazy, ID605, ID526), albo prowadziły je stacjonarnie (ID1), jednocześnie dbając o zdrowie osób badanych, albo godziły się na prowadzenie badań zdalnych, podkreślając jednocześnie przewagę kontaktu bezpośredniego (ID102, ID31). Osoby preferujące badania kontaktowe podkreślały między innymi, że ważne dla jakości ich badania są dane kontekstowe, których dostarcza prowadzenie wywiadu na żywo (ID424).

Wśród osób badanych znalazły się też takie wypowiedzi, które zaznaczały brak różnicy pomiędzy badaniami stacjonarnymi oraz online, zatem ich zdaniem

przeniesienie realizacji do środowiska wirtualnego nie wpłynęło znacząco na jakość danych ani na ich praktykę badawczą (ID1, ID39, ID103, ID499, ID513, ID604).

Niewiele refleksji poświęcono innym niż wywiady technikom badawczym stosowanym podczas pandemii. Jeśli taka się pojawiała, dotyczyła dobrych stron rozwiązań badawczych, takich jak wywiady fokusowe online, wywiady telefoniczne czy spotkania autoetnograficzne, które nie wpływają negatywnie na jakość badań (ID31, ID601). Nieliczne osoby badane zwracały w tym kontekście uwagę na techniki pracy zespołowej, które mogły wpływać na jakość fazy realizacji. Stosowano między innymi techniki superwizji w ramach zespołu projektowego (ID601) czy też częste seminaria zespołowe, które pomagały uzyskać lepszą jakość pracy i zbudować lepsze relacje dzięki podtrzymywaniu się na duchu i wzajemnemu mobilizowaniu się (ID278).

Analiza i interpretacja

Osoby badane, podejmując refleksję o jakości uzyskanych danych podczas badań w pandemii oraz prowadzonych na ich podstawie analiz, zwracały uwagę na sześć czynników świadczących o tej jakości. Przede wszystkim podkreślały bogactwo i obszerność zebranego materiału, które mogło wynikać z różnych decyzji badawczych, przykładowo dobrej jakości wywiadów zdalnych (ID278), z doboru osób badanych (ID147) czy też przeprowadzania wywiadów stacjonarnych (ID424). Ich zdaniem jakościowo dobry materiał badawczy w pandemii to także po prostu materiał przydatny i niezamarnowany (ID260, ID169, ID39, ID205).

To są [...] dane, które cały czas funkcjonują, które cały czas są wykorzystywane, wiem też, że są inne przedsięwzięcia publikacyjne z tym związane. (ID39)

Na dobrą jakość analiz wpłynął również dodatkowy czas, który osoby badane mogły poświęcić na ich wykonanie. Niektóre dostrzegały „spowolnienie prac” i tym samym możliwość lepszego przemyślenia badanych problemów (ID139, ID602) czy też po prostu brak zakłóceń w analizach podczas lockdownu (ID102). Tym, co mogło zapewnić wysoką jakość analiz, był także brak zmian w sposobie analizowania (ID102, ID208). Przeciwnieństwem tego rodzaju wypowiedzi były te podkreślające pozytywny wpływ pandemii na dane i analizę, na przykład poprzez zmianę technologiczną we wstępnej analizie danych (zautomatyzowane transkrypcje, ID454, ID424), wykorzystanie innych kategorii danych (z komunikatorów internetowych, ID603), stworzenie nowej kategorii analitycznej (ID108) czy zebranie dodatkowego materiału wizualnego wzbogacającego analizę (ID289). Niektóre osoby przyznały, że na lepszy proces analizy mogła wpłynąć także dobra organizacja pracy zespołowej.

Upowszechnienie wyników badań

Drogę do jakości w obszarze publikowania widziano głównie w możliwości opublikowania wyników w wysoko punktowanych czasopismach lub monografiach – w tym sensie, że publikacje były w narracjach przedstawiane jako cel sam w sobie (zaakceptowany lub wymuszony systemowo) (np. ID102, ID604). Tutaj również pojawiło się pojęcie danych publikowalnych, czyli „dość dobrych”, by powstał z nich artykuł (ID1). Odmienne podejście widać w wypowiedziach, w których publikowanie postrzegano jako zakończenie procesu badania, czy też tych opisujących inne formy prezentowania wyników (np. spotkania z praktykami i praktyczkami) (ID31). Osoby traktujące publikowanie jako elementarną część badania, odnosiły się do potrzeby „niezmarnowania” zebranego materiału (ID169), traktowania pisania jako elementu badania („materiał porządkuje się w procesie pisania”, ID31) czy myślenia o tym, jak dobrze opisać zmianę badanego zjawiska (przeniesienie do online’u) we wnioskach końcowych (ID454).

Udało nam się przekonać bez najmniejszego problemu ludzi do tego, żeby prowadzili z nami wywiady online, dzięki temu napisaliśmy, jeden fajny artykuł nam się udał, który wyszedł tam jakies, nie wiem, pół roku temu, może trochę wcześniej. Więc to jest rezultat takich pandemicznych badań, udało się go też dobrze opublikować. (ID278)

Rezultaty: Drogi do niejakości badań w pandemii

Konceptualizacja

Narracje badanych skupiały się wokół ośmiu głównych wątków. Część osób podkreślała, że zrezygnowała z prowadzenia badań w trakcie pandemii, zwłaszcza w jej pierwszej fazie z kilku powodów: obawy o niską jakość takich badań (ID497, ID600), ze względów etycznych (badania środowiska medycznego – ID600) czy uważność na „wrażliwą” grupę osób badanych (ID31). Niektóre osoby badane wyraźnie podkreślały nierzetelność i niedopracowanie badań prowadzonych w pandemii. Ich zdaniem wątpliwe jakościowo jest stawianie hipotez w fazie „przerażenia światem” (ID601), „rzucanie się na główkę” w nowy proces badawczy (ID31), a także badanie zjawiska, które bardzo się zmieniło pod wpływem pandemii (brak porównywalności danych zebranych przed i w trakcie pandemii) (ID108).

Merytorycznie no trzeba było [zmieniać], pojawił się w ogóle temat [...] powrotów [dzieci do rodziców], który nie był chyba planowany. (ID108)

Kilka osób badanych zwróciło uwagę na kwestie etyczne, w tym szczególnie na odbieranie głosu niektórym grupom defaworyzowanym (ID31, ID77), ze

względu na ich wrażliwość, a także na zaniedbywanie innych tematów badawczych na rzecz tematów związanych z pandemią (ID43).

W poprzednim projekcie, tym, o którym pewnie zaraz będziemy więcej mówić, bo trwał w czasie pandemii, właśnie odrzuciłam ten komponent dziecięcy. Nie wiem, czy dobrze. Oczywiście, być może okaże się, że przez to no nie dałam im się wypowiedzieć, tak? To zawsze jest to pytanie. (ID31)

Z tym ostatnim postulatem wiąże się kolejny punkt krytyki dotyczący tworzenia nadmiarowych badań związanych z pandemią, czyli pojawienie się „mody na badania pandemiczne” (ID605, ID139, ID602).

Badaliśmy to, bo jesteśmy naukowcami, i musimy te rzeczy bieżące badać, ale też mam wrażenie, że niektórzy wykorzystywali to jako właśnie taki... Taką dobrą trampolinę. Do tego, żeby się wybić właśnie, bo akurat aktualnie to jest na rzeczy, [...] w tym mainstreamie. (ID139)

Pojawiło się także kilka głosów o tym, że negatywnie na badania mogły oddziaływać ogólny chaos i dezorganizacja, co wywoływało czasami brak poczucia sensu prowadzonych działań akademickich (ID31, ID103, ID1). Co więcej, na kwestię projektowania badań wpływały także inne obszary zawodowe i pozazawodowe (np. obowiązki administracyjne – ID169, własne samopoczucie – ID31). Początkowo trudności sprawiało także zdalne środowisko pracy, co czasami komplikowało spotkania zespołów badawczych (ID1, ID260)

Te fale były, które nas ciągle cofały [...] do tych spotkań online'owych. To było dla mnie dosyć trudne jako kierowniczkę tego projektu [...], ten pierwszy etap pracy, on jest mocno twórczy, dużo rzeczy trzeba wygenerować, ustalić. (ID260)

Jedynie kilka osób przyznało, że nie wprowadziło zmian w problematyce swoich badań ze względu na pandemię, nie uznając „wyjątkowości” tego czasu (ID139), albo pytania badawcze nie zostały zmodyfikowane, ale wątki pandemiczne pojawiały się „naturalnie” podczas wywiadów, stając się częścią wyników badania (ID31).

Przygotowanie badania

Droga do niejakości w rekrutacji odnosi się przede wszystkim do procedur niespełniających metodologicznych założeń badania oraz utrudnień w rekrutacji do badań realizowanych na żywo. Badaczkom i badaczom nie udawało się zrealizować założonej liczby wywiadów ogółem, albo w danej kategorii badanych (np. za mało rozmów na wsi – ID108, nadreprezentacja kobiet – ID289, brak kobiet z powodu niechętniej gatekeeperki – ID602). Zdarzało się też, że osoby nie miały poczucia, by kontrolowały dobór próby (był „bardzo swobodny” – ID31, mniej „świadomy” – ID43).

Pewnie byłoby fajnie mieć miesiąc więcej, żeby była większa przestrzeń na bardziej świadomą rekrutację. Też wiesz, prawda jest taka, że to jest 20 wywiadów, pewnie gdyby albo było ich więcej pewnie można by jakoś bardziej tę próbę wyskalować. (ID43)

Utrudnienia w rekrutacji offline związane były przede wszystkim z obawami badanych o możliwość zakażenia się. Takie informacje docierały do badaczy i badaczek bezpośrednio (gdy osoby badane niechętnie polecały kolejne osoby, ID45), ale też pośrednio (przez firmę badawczą, której zadaniem była realizacja fokusów, ID601). W jednym przypadku osoba uczestnicząca w naszych badaniach przyznała, że weszła do instytucji mimo oporu ze strony instytucji (ID208).

Bardzo dużo inicjatyw takich rekrutacyjnych podjęliśmy, przeróżnych. No i, że gdzieś tak to nie szło do końca, ta kula śnieżna nie działała, [...], znaczy, tak jak wcześniej, więcej polecali, kto jeszcze „A, ci się nadają!” To tak w tych miejskich było, to tam nam było dużo trudniej, więc myślę, że tak wpłynęło na rekrutację to, strach przed kontaktem i w ogóle przed wpuszczaniem ludzi do domu. No ale i tak nam się udało tam tyle, co to minimum, co mieliśmy założone zrealizować. Więc po prostu tam, gdzie coś nie szło, no to ja starałam się włożyć dużo pracy, żeby poszło, o tak. (ID45)

Realizacja

W narracjach badaczy i badaczek, drogą prowadzącą do zagrożenia jakości badań zdecydowanie były formy zdalne (online/telefon). Ich wypowiedzi dotyczyły prawie wyłącznie wywiadów (indywidualnych pogłębionych, grupowych i biograficznych). Opisowane trudności obejmowały pięć grup zagadnień.

Po pierwsze, zauważano problemy związane z budowaniem i utrzymaniem relacji z badanymi oraz zarządzaniem dynamiką rozmowy. Wyzwaniem było przeprowadzenie rozmów wprowadzających i poznawanie się. Szczególne trudności związane były z budowaniem relacji z nowymi osobami uczestniczącymi w badaniach, czyli takimi, których wcześniej nie poznawało się „na żywo” (ID108). Proces budowania zaufania był wtedy dłuższy. Utrzymywanie relacji i dynamiki rozmowy utrudniał brak możliwości zobaczenia twarzy przy wywiadach telefonicznych i online bez kamery (np. ID43, ID45), odczytywania w pełni komunikatów niewerbalnych (np. ID208), wykorzystania ciszy jako zachęty do mówienia (ID208), braku intymności (ID12, ID169), prywatności (ID380) czy obecności osób trzecich (możliwej do wyobrażenia lub ujawnionej) (np. ID454). W budowaniu i utrzymywaniu relacji nie pomagał stosunek pewnej części osób uczestniczących do sytuacji wywiadu. Narzekano na brak skupienia (także u badaczy i badaczek, np. ID604), zaangażowania (np. ID77) i motywacji (ID513). Osoby uczestniczące miały zadaniowe podejście do wywiadów, nastawiały się na krótką rozmowę, zajmowały się innymi rzeczami na komputerze, w domu czy poza domem, zapominały o wywiadach czy spieszyły się (np. ID12,

ID43). Forma zdalna uniemożliwiała też pełną obserwację procesów grupowych w fokusach online („wchodzenia sobie w słowo”) (ID43). W przypadku badań rozciągniętych w czasie zauważano też zmęczenie badanymi – zniechęcenie do udziału w ich kolejnych etapach (ID39).

X miała respondentkę, która z nią rozmawiała na przystanku autobusowym na przykład, tak? Ktoś tam psa wyprowadzał i gadał przez telefon. To takie było, niektóre z tych wywiadów były takie bardzo skąpe, tak? (ID1)

Po drugie, niesatysfakcjonujące było zbieranie wypowiedzi zbyt krótkich (nawet 20-minutowych wywiadów indywidualnych czy dużo krótszych niż w przypadku tych realizowanych na żywo) oraz pozbawionych użytecznych analitycznie treści (krótkich, nierozbudowanych, powierzchownych wypowiedzi charakteryzujących się mniejszą refleksyjnością czy wywiadów „jak dla prasy”) (np. ID1, ID12, ID208). Po trzecie, wszystkim doskwierały kłopoty techniczne (przerywanie połączeń; wyczerpanie limitu Internetu; niskie kompetencje cyfrowe osób uczestniczących w badaniach; brak dostępu do komputera poza pracą w przypadku osoby badanej; konieczność znajdowania miejsca na wywiad online w badanej instytucji; wizyty kurierów; zła jakość nagrań i kłopoty z transkrypcją) (np. ID380, ID77, ID602, ID380, ID604).

Z tym samym panem, o którym przed chwilą tobie mówiłam, miałam dwa wywiady: jeden online, a jeden wcześniej na żywo. Więc jak u niego byłam na żywo, to spędził ze mną półtorej godziny na rozmowie, a przy wywiadzie online spędził na tym wywiadzie 20 minut. [...] Więc to jest duża różnica i tak naprawdę one są dwa razy krótsze tak przynajmniej. (ID208)

Po czwarte, zauważano brak dostępu do danych zbieranych zwykle przy okazji wywiadu na żywo. Wskazywano, że niemożliwe było przeprowadzenie dodatkowej obserwacji miejsca wywiadu, przykładowo domu osoby uczestniczącej (ID108). Forma zdalna w zasadzie wykluczała zebranie informacji nieoficjalnych, których nie udzielono by przy włączonym dyktafonie (ID208), czy zastosowanie zadań plastycznych (ID31). Badaczom i badaczkom brakowało spisania notatki z wywiadu „na gorąco” (ID12) czy lepszego zapamiętania treści wywiadu dzięki pamiętaniu kontekstu (ID108). W przypadku fokusów formuła online nie pozwalała na widzenie całej sytuacji badawczej (dokładnego, jednocześnie prezentowanego obrazu wszystkich osób biorących udział w dyskusji) (ID43). Po piąte, część badanych podkreślała swój brak przekonania do zdalnej formy badań (mniejsza rzetelność, ogólnie opisywane wątpliwości czy zdystansowanie) i brak doświadczenia w ich prowadzeniu (np. ID205).

Po drugie, ja mniej czuję ten kontekst, materialność tej osoby, jej, jej gesty trochę też, cielesność. Jest to bardziej znowu takie wypreparowane z kontekstu. [...] No i mniej się to

pamięta, no bo jak jadę w te miejsce, to samo zorganizowanie właśnie wywiadu, pociąg, coś, mnie to zapada w pamięć zwykle, zwłaszcza, jak to jest wyjazdowe, ale nawet domy, pamiętam to mieszkanie, w którym byłem, lepiej pamiętam tych ludzi. Jak z nimi rozmawiam na Zoomie, to ich mniej pamiętam, mam wrażenie też po prostu. Bo nie kojarzę ich z emocjami, miejscem i tym wszystkim. (ID108)

Poza dominującą tematyką badań zdalnych, omawiano trudności związane z realizacją badań na żywo w pandemii, brakiem kontaktu z terenem, stresem i zmęczeniem oraz nadmiarową obecnością tematyki pandemii w wywiadach. W ramach trudności związanych z realizacją badań na żywo w pandemii pojawiła się obawa o byciem źródłem zakażenia (np. ID603). Opisując konkretne sytuacje badawcze, omawiano przestrzeganie (dwie osoby, obie badały osoby przebywające w instytucjach), jak i nieprzestrzeganie ograniczeń pandemicznych przez badaczy i badaczki (trzy osoby). Osoby, które przestrzegały ograniczeń, zrealizowały odpowiednio wywiady na zewnątrz i w budynku. W przypadku wywiadów na zewnątrz konieczne było szukanie ustronnego („bez cudzych oczu i uszu”) miejsca na podwórzu badanej instytucji i aranżowanie go. W tej sytuacji szczególnie martwiono się o jakość nagrania, gdy np. obok przebiegała dość ruchliwa droga (ID169). W przypadku wywiadów w budynku jedna osoba opisała dwa doświadczenia. W pierwszej sytuacji osoby zarządzające badaniem poinstruowały badaczkę, że powinna mieć własne rękawiczki, maseczkę i płyn do dezynfekcji, a także zmierzyć sobie wcześniej temperaturę ciała. Mimo podjęcia decyzji i realizacji badań osoby zarządzające „bały się” o badaczkę (w domyśle o jej zdrowie). Narażenie badaczki i badanych na zakażenie obniżyło w ich rozumieniu etyczną ocenę działania badawczego. W drugiej wywiad przeprowadzono w maseczkach i przez szkło akrylowe (pleksę).

To był taki niewielki pokoik w kamienicy i tam była taka wielka pleksa ustawiona. Ja byłem z jednej strony pleksy, ona była z drugiej strony. Byliśmy w maseczkach i jeszcze ja miałem dyktafon ze sobą. I się zastanawiałem, gdzie ten dyktafon położyć, żeby na pewno było wszystko słycać. No postawiliśmy jakiś taki taborecik, jak się pleksa kończyła, tam był ten, ten, ten dyktafon położony, ja potem drżałem, czy na pewno wszystko się dobrze nagrało? [...] I to było takie niesamowite przeżycie, bo to był chyba mój pierwszy wywiad w trakcie pandemii, poza domem, na żywo, w terenie, w takim dziwnym miejscu, jeszcze z tą pleksą. [...] Ja totalnie nie widziałem mimiki mojej rozmówczynie. Ja czułem się bardzo niekomfortowo. Nie wiedziałem, czy ona jest zadowolona, niezadowolona, [...], czy rozumie moje pytania? (ID602)

Nieprzestrzeganie ograniczeń oznaczało rezygnację z noszenia maseczki za zgodą osoby badanej (ID605), wejście w maseczce do instytucji mimo niechęci tej instytucji (ID208) czy wynajmowanie pokoi prywatnych na wywiady w czasie, gdy nie było to dozwolone (ID12). Możemy domniemywać, że motywem

podjęcia takich działań było przekonanie, że jakość takich badań według badaczy jest wyższa niż badań realizowanych w maseczce czy zdalnie. Odrębny wątek pojawiający się w jednej z narracji to problemy z badaniami podłużnymi – po długiej przerwie związanej z zawieszeniem badań osoby badane zapomniały, co się działo w czasie poprzednich spotkań, co, według osoby badanej, obniżało jakość zrealizowanego warsztatu (ID1).

No, ale resztę, wszystkie wywiady realizowaliśmy na żywo i to czasami wbrew przepisom obowiązującym, czyli wynajmowaliśmy [...] jakieś takie stancje prywatne, no trzeba było kombinować i szukać właśnie, bo generalnie, oficjalnie nie można było wynająć, był taki, taki czas, ale to robiliśmy. No też jakby tak, no to tak, no to było nagięcie takich przepisów po prostu obowiązujących, obowiązującego prawa. (ID12)

Brak kontaktu z terenem oznaczał „znikanie” i „zniknięcie” terenu, gdy badane zdarzenia, aktywności przestawały się wydarzać w czasie lockdownów lub zupełnie ustawały (ID108, ID454). Mogło to być też odcięcie badacza/badaczki od terenu: konieczność wyjazdu z badanego kraju, brak możliwości opuszczenia domu, zamknięcie badanej instytucji (np. ID603). Aktywnościom i refleksjom badawczym dodatkowo towarzyszyły pandemiczny stres i zmęczenie (np. ID497, ID603). Dotyczyło to również osób badanych i, zdaniem naszych rozmówców i rozmówczyń, nie sprzyjało jakości badań. Niektóre osoby zauważyły ponadto, że pandemia bywała nadmiarowo obecna w wywiadach i w ten sposób kluczowe wątki rozmowy były słabiej rozwijane (ID102, ID43).

Dróg do niejakości osoby badane upatrywały też w wymuszonych pandemią zmianach w kwestiach formalnoprawnych i organizacyjnych. Radzenie sobie z ochroną danych osobowych w pandemii dotyczyło uzyskiwania zdalnych (elektronicznych, pocztowych) zgód na badanie, rejestrowania wizerunku czy gromadzenia i przesyłania danych badawczych. Sformalizowane zgody w jednym przypadku sprawiły, że osoba zrezygnowała z udziału w badaniu (ID108). Martwiono się również o brak procedur dotyczących ochrony danych osobowych w projektach badawczych, na przykład haseł do przesyłania plików, reguł dotyczących nagrywania wideo (ID108). Wynagrodzenie dla badanych w jednym przypadku okazało się na tyle atrakcyjne, że osoba dwukrotnie udzieliła wywiadu bez kamery różnym osobom z zespołu. Wywiady usunięto z puli analiz (ID45). Praca online w nowo utworzonych zespołach odzwierciedlała wyżej wymienione problemy z budowaniem relacji online z osobami uczestniczącymi w badaniach. Zespół czasami znał się tylko poprzez platformę Zoom, a poszczególne partnerzy („z silniejszych ośrodków”) mniej angażowali się w prace, przez co powstawało wśród badanych poczucie bycia ignorowanym oraz poczucie nieomówienia spraw do końca (ID108).

Analiza i interpretacja

Jakość danych zebranych podczas badań prowadzonych w pandemii budziła także szereg wątpliwości osób badanych. Zamykały się one w czterech głównych uwagach. Po pierwsze, wyrażano brak satysfakcji z zebranych danych – dane były „mniej dokładne, mniej głębokie” (ID74), gorszej jakości w związku z ograniczeniami technicznymi wywiadów online (ID108, ID602), oparte na zdawkowych odpowiedziach (ID497).

Drugim z formułowanych zastrzeżeń wobec danych była ich problematyczność metodologiczna. Tym, co szczególnie zastanawiało badanych, była kwestia porównywalności zebranych danych do danych zebranych wcześniej czy do innego kontekstu społecznego (ID108, ID454). Ponadto zwracano uwagę na brak możliwości pełnego opisu materiału ze względu na prowadzenie badania poza fizycznym terenem badawczym i brak możliwości weryfikacji danych (ID526), mniejsze pogłębienie materiału (ID602) czy też po prostu formułowano zastrzeżenia do rzetelności danych (ID39).

Druga rzecz, która jakby ograniczała [...] te analizy, to brak możliwości weryfikacji, tak? Jeżeli coś nam podczas tej analizy jeszcze się nie zgadza, to w takiej normalnej sytuacji możemy to zweryfikować, czyli jeszcze raz gdzieś pójść w teren tam do jakiegoś informatora [...], o coś dopytać, coś tam uzupełnić, zweryfikować. (ID526)

Trzecim aspektem, który w oczach badanych osób mógł obniżać jakość analiz i interpretacji, była problematyczność etyczna danych uzyskanych podczas pandemii. Osoby badane (w tym wypadku byli to tylko badacze) wyrażali mniejsze zaufanie do danych ze względu na brak możliwości zbudowania pełnej relacji z osobami badanymi w wywiadach online (ID602), zwracali uwagę na problemy z anonimizacją danych (zwłaszcza wizualnych, ID39, ID108).

Inne osoby odczuwały chaos w pracach analitycznych i wiążącą się z tym uciążliwość przedłużającej się fazy analizy (ID169), a także brak pomysłu na analizę i konieczność dłuższego przemyślenia zebranych danych (ID31).

Kończyliśmy i cały czas jesteśmy jakby w trakcie, bo sobie opracowujemy wolnym krokiem, [...], no ale to tyle się rzeczy jakby toczy po kolei, że to jest po prostu frustracja jakaś totalna, żeby móc usiąść i wygospodarować też czas, żeby spokojnie to napisać. (ID169)

Upowszechnienie wyników badań

Drogę do niejakości w obszarze publikowania badacze i badaczki widzieli i widziały w trzech obszarach: „punktozie”, uzyskiwaniu danych niepublikowalnych i konieczności radzenia sobie z przeszkodami na drodze do publikowania, na przykład innymi obowiązkami zawodowymi („robienie bokami”, ID169). Niektóre osoby krytykowały zbyt szybkie i łatwe publikowanie artykułów na

temat pandemii (np. ID43). „Punktoza” była też punktem odniesienia w części wypowiedzi – wspomniano o liczbie napisanych publikacji jako o dość oczywistym elemencie opowieści o badaniu (np. ID601, ID497). Dane niepublikowane to ich za małą ilość (na przykład tylko kilka wywiadów poruszających temat pandemii, ID102), badania nadające się „raczej na konferencję” niż do publikacji (ankieta jakościowa, ID289) czy takie, których nie da się praktycznie wykorzystać (ID513).

Pamiętam, że miałam z koleżanką jakiś tam tekst w recenzji i my czekaliśmy pół roku na informację od redakcji, czy w ogóle poślą dalej czy nie. A akurat moim zdaniem to był dobry tekst, ja go lubię. Wiesz, a jak ktoś napisał o Covidzie, nawet nie mówię, że to był zły tekst, tylko że teksty wychodziły w dwa miesiące, nie. Z jednej strony fajnie, z drugiej strony też chyba jest takie zagrożenie jakiegoś przyczynkarstwa w takim szybkim produkowaniu tekstów. (ID43)

Zróznicowanie dróg do jakości oraz niejakości w badaniach podczas pandemii

Ostatni etap analizy objął jakościową analizę skupień służącą sprawdzeniu, w jaki sposób wyróżnione kategorie działań „jakościowych” i „niejakościowych” w obrębie poszczególnych etapów procesu badawczego łączą się ze sobą w typy „dróg do jakości” (tabela 1) i „dróg do niejakości” (tabela 2).

Tabela 1. Drogi do jakości

kategoria/skupienie	DROGI DO JAKOŚCI		
	1 osoby skupione na realizacji	2 osoby stawiające na przygotowanie i realizację	3 osoby doceniające analizę
Konceptualizacja	6	9	9
Przygotowanie badania	0	11	0
Realizacja	9	11	9
Analiza i interpretacja	2	7	9
Upowszechnianie wyników badań	1	5	4
Liczba osób w skupieniu	12	11	9

Źródło: opracowanie własne.

Analiza skupień (tabela 1) pokazała trzy typy „dróg do jakości”: 1/ osoby skupione na realizacji; 2/ osoby stawiające na przygotowanie i realizację; 3/ osoby doceniające analizę. W pierwszej grupie dominowały kobiety (10 z 12 osób), które poprawę jakości badania widziały przede wszystkim w poprawie jakości procesu realizacji (np. dbanie o etykę badań, zwracanie uwagi na jakość kontaktu w badaniach zdalnych, a także na pozytywne strony badań online – choćby na wygodę badanych, większą intymność wywiadu i zwiększenie kontroli nad sytuacją badania). Ważnym elementem dla tej grupy była także faza konceptualizacji badania. Druga z grup (11 osób), wyrównana pod względem płci, przykładała wagę przede wszystkim do przygotowania badania oraz realizacji, ale jedynie minimalnie mniej ważnym etapem badania była dla tych osób faza konceptualizacji. Doceniający analizę to głównie mężczyźni (8 z 9 osób), którzy oprócz analizy i interpretacji podkreślali rolę działań projakościowych w fazie konceptualizacji oraz realizacji.

Tabela 2. Drogi do niejakości

kategoria/skupienie	DROGI DO NIEJAKOŚCI	
	1 osoby skupione na realizacji	2 osoby dostrzegające całościowe zagrożenie
Konceptualizacja	8	11
Przygotowanie badania	4	7
Realizacja	17	10
Analiza i interpretacja	4	11
Upowszechnianie wyników badań	3	7
Liczba osób w skupieniu	21	11

Źródło: opracowanie własne.

Wyróżniłyśmy także dwie „drogi do niejakości” (tabela 2): osoby skupione na realizacji oraz osoby dostrzegające całościowe zagrożenia. W pierwszej grupie znalazły się osoby (głównie przed doktoratem lub po uzyskaniu stopnia doktora, 18 z 21 osób), które przede wszystkim w niedostatecznie dobrej realizacji upatrywały możliwość niepowodzenia procesu badawczego, nieco mniejszą wagę miały dla nich działania w zakresie konceptualizacji. Druga grupa (dominują w niej osoby ze stopniem doktora habilitowanego, 7 z 11 osób) to osoby, które upatrywały zagrożeń dla projektu badawczego podczas pandemii najczęściej w fazie konceptualizacji, analizy i interpretacji oraz realizacji, jednak

działania, które mogłyby obniżyć jakość badania, widziały także w fazie przygotowania do badania oraz upowszechniania jego wyników.

Omówienie i interpretacja wyników

W wypowiedziach osób badanych na temat „dróg do jakości” i „niejakości” znalazłyśmy odniesienia do wszystkich czterech typów rozumienia jakości obecnych w literaturze przedmiotu. Najczęściej odnoszono się do trzeciego podejścia, polegającego na kontekstowej ocenie jakości badań jakościowych. Dążenie do jakości miało według większości badanych charakter relatywny i procesualny. Analiza wypowiedzi pokazuje, że badacze i badaczki nie dążyli do wytworzenia systemu uniwersalnych kryteriów podnoszenia jakości badań jakościowych w pandemii. Narracje dotyczące jakości odnosiły się do szczegółowych rozwiązań na kolejnych etapach procesu badawczego i podkreślały zmienność praktyk badawczych oraz wrażliwość na kwestie metodologiczne i etyczne (uczenie się na błędach, zmiany podejścia na mniej lub bardziej rygorystyczne). Wskazywały też na rolę spowodowanych pandemią warunków realizacji konkretnych projektów w procesie dochodzenia do jakości.

Rzadko odwoływano się do teoretycznych kategorii jakości charakterystycznych dla badań ilościowych, jak rzetelność czy reprezentatywność próby (pierwsze podejście teoretyczne). Czasami można było zauważyć odniesienia do drugiego podejścia, które podkreśla specyfikę jakościowego podejścia badawczego i kryteria właściwe poszczególnym metodom badań jakościowych (np. metoda biograficzna, metoda etnograficzna). Te nieliczne odniesienia wskazują na pewne wspólne, uniwersalne kryteria w definiowaniu jakości (np. waga kontaktu osobistego czy przebywania w terenie). W połączeniu z analizą jakości przez pryzmat specyficznych warunków pracy badawczej i kolejnych faz procesu badawczego możemy w narracjach badanych dostrzec czwarte podejście – pomostowe. Zwraca się w nim uwagę na budowanie relacji z osobami badanymi jako kryterium etycznie dobrego badania, dobrą jakość badania poprzez wartościowość tematu badawczego czy pogłębiony charakter danych.

Wypowiedzi badanych wpisują się jedynie częściowo w zagadnienia omawiane w literaturze przedmiotu o jakości badań w pandemii. Podobnie jak w literaturze refleksja o jakości rzadko pojawia się wprost w narracjach badanych. Łączącymi zagadnieniami są także: (1) wpływ technik zdalnych na jakość badań – zarówno w sensie pozytywnym, jak i negatywnym; (2) dbanie o relacje z osobami badanymi; (3) pojawianie się nowych tematów badawczych; (4) zmiana zjawisk społecznych w trakcie badania.

W wypowiedziach z wywiadów mniej jest niż w literaturze refleksji o stosowaniu zróżnicowanych technik badawczych podczas pandemii (są to głównie

różnego rodzaju wywiady), występują zaś opisy „sposobów radzenia sobie” z nową sytuacją badawczą. Warto dodać, że osoby uczestniczące w badaniu najczęściej odnosiły się do wpływu fazy realizacji badania na jakość badań. Chętnie podejmowały też refleksję dotyczącą fazy konceptualizacji. W mniejszym stopniu odnosiły się do pozostałych etapów procesu badawczego, ale takie głosy są też widoczne. Literatura przedmiotu skupia się na realizacji badania, a wpływ pandemii na jakość pozostałych etapów badania jest odnotowywany na marginesie. Może to być spowodowane koniecznością konstrukcji artykułów naukowych według określonego standardu.

Wnioski

Odnosząc się do postawionych na wstępie pytań badawczych, na podstawie naszych analiz możemy wskazać, że badacze i badaczki ambiwalentnie oceniają wpływ poszczególnych czynników na jakość badań jakościowych w pandemii. Te zmiany w procesie badawczym, które z perspektywy niektórych badaczy i badaczek zagrażały jakości badań, w doświadczeniu innych podnosiły ich jakość (np. wywiady zdalne, zmiana kryteriów doboru próby). Może to świadczyć o tym, że większe znaczenie dla jakości badań miały strategie przystosowania badaczy i badaczek do warunków pandemicznych niż sam fakt prowadzenia badań w pandemii. Ich wpływ na jakość i niejakość badań można dostrzec zwłaszcza w fazie realizacji badania.

Nasze analizy pokazują, że strategie zapewniania jakości badań jakościowych podczas pandemii różniły się uważnością na kwestie związane z obniżaniem i podwyższaniem jakości w poszczególnych fazach procesu badawczego. W narracjach, szczególnie kobiet albo osób na niższych etapach kariery naukowej (przed i z doktoratem), jakość badań łączono głównie z jakością realizacji badań – w tym obszarze odnotowaliśmy najwięcej kategorii i kodów odnoszących się do „dróg do jakości” i „dróg do niejakości”. Strategia osób skupionych na realizacji skoncentrowana była na wyzwaniach związanych z jakością relacji z uczestnikami i uczestniczkami badań, czynnikami technologicznymi sprzyjającymi bądź niesprzyjającymi otrzymaniu dobrych jakościowo danych oraz na kompetencjach osób realizujących badania, które umożliwiały lub zakłócały, wykonanie pracy terenowej spełniającej standardy jakości.

Odminną strategię reprezentowały osoby, które jakość i niejakość w procesie badawczym ujmowały bardziej holistycznie. Jakość w ten sposób postrzegali głównie mężczyźni, a niejakość osoby z habilitacją. Pierwsza grupa zwracała przede wszystkim uwagę na konceptualizację i analizę, a druga przykładła dużą wagę do możliwości utraty jakości na obu tych etapach, nie zapominając

o zagrożeniach dla jakości na etapach przygotowania badania, realizacji czy upowszechniania wyników.

Kryzys społeczny, jakim była pandemia, wymusił znaczące zmiany w praktykach badawczych, które mogły mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wpływ na jakość badań jakościowych. Część wypracowanych rozwiązań („dróg do jakości”), zapewne wejdzie na stałe do praktyki badań jakościowych i może stać się przykładem dobrego poradzenia sobie z kryzysem w tej sferze. Część pojawiających się problemów („dróg do niejakości”) można potraktować jako naukę na przyszłość dla badaczek i badaczy społeczno-humanistycznych. W kolejnych badaniach warto sprawdzić, na ile omówione strategie postępowania, stosowane są także przez badaczki i badaczy podczas prowadzenia badań podczas innych kryzysów społecznych.

Podziękowania

Dziękujemy wszystkim osobom, które udzieliły nam wywiadów, dzieląc się swoimi doświadczeniami i refleksjami.

Bibliografia

- Całek, Grzegorz. 2023. „Wreszcie się wyspałam, po raz pierwszy sama upiekłam bułeczki...” – spojrzenie na pierwszy tydzień pandemii COVID-19 w Polsce. *Przeгляд Socjologiczny*, 72, 1. DOI: 10.26485/PS/2023/72.1.
- Charmaz, Kathy. 2009. *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*. Przekład Barbara Komorowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Denzin Norman K., Yvonna S. Lincoln. 2009. *Metody badań jakościowych*, t. II. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dolińska, Anna, Kamil Łuczaj, Olga Kurek-Ochmańska. 2022. Metoda biograficzna w kontekście badań jakościowych realizowanych zdalnie – możliwości, ograniczenia i aspekty etyczne. *Przeгляд Socjologiczny*, 71, 1: 61–84. DOI: 10.26485/PS/2022/71.1/3.
- Ferlatte, Olivier, Julie Karmann, Geneviève Gariépy, Katherine L. Frohlich, Gregory Moullec, Valérie Lemieux, Réjean Hébert. 2022. Virtual photovoice with older adults: Methodological reflections during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Qualitative Methods*, 21. DOI: 10.1177/16094069221095656.
- Flick, Uwe. 2011. *Jakość w badaniach jakościowych*. Przekład Paweł Tomanek. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gibbs, Graham. 2011. *Analizowanie danych jakościowych*. Przekład Maja Brzozowska-Brywczyńska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Hammersley, Martin. 2007. The issue of quality in qualitative research. *International Journal of Research & Method in Education*, 21, 3: 287–305.
- Horolets, Anna. 2016. Badacz jako gość. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 12, 3: 54–69. http://www.qualitativesociologyreview.org/PL/Volume35/PSJ_12_3_Horolets.pdf [21.03.2023].
- Howlett Marnie. 2021. Looking at the ‘field’ through a Zoom lens: Methodological reflections on conducting online research during a global pandemic. *Qualitative Research*, 22 (3): 387–402. DOI:10.1177/1468794120985691.
- Joseph, Dawn, Reshmi Lahiri-Roy, Jemima Bunn. 2022. A trio of teacher education voices: Developing professional relationships through co-caring and belonging during the pandemic. *Qualitative Research Journal*, 22, 2: 157–172. DOI: 10.1108/QRJ-04-2021-0045.
- Kalinowska, Katarzyna, Beata Bielska, Sylwia Męcfal, Adrianna Surmiak. 2022. Czy badać? Co badać? Jak badać? Strategie badawcze w naukach społecznych i humanistycznych w pierwszej fali pandemii COVID-19. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18, 4: 34–59. DOI: 10.18778/1733-8069.18.4.02.
- Kim, Jaymelee J., Sierra Williams, Erin R. Eldridge, Amanda J. Reinke. 2023. Digitally shaped ethnographic relationships during a global pandemic and beyond. *Qualitative Research*, 23, 3: 809–824. DOI: 10.1177/14687941211052275.
- Konecki, Krzysztof T. 2019. Kreatywność w badaniach jakościowych. Pomiedzy procedurami a intuicją. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 15, 3: 30–54. DOI: 10.18778/1733-8069.15.3.03.
- Krajewski, Marek, Maciej Frąckowiak, Małgorzata Kubacka, Łukasz Rogowski. 2021. The bright side of the crisis. The positive aspects of the COVID-19 pandemic according to the Poles. *European Societies*, 23, sup1: S777–S790. DOI: 10.1080/14616696.2020.1836387.
- Kvale, Steinar. 2010. *Prowadzenie wywiadów*. Przekład Agata Dziuban. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lincoln, Yvonna S., Egon G. Guba. 1985. *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Long, Andrew F., Mary Godfrey. 2004. An evaluation tool to assess the quality of qualitative research studies. *International Journal of Social Research Methodology*, 7, 2: 181–196. DOI: 10.1080/1364557032000045302.
- Łukianow, Małgorzata, Maja Głowacka, Monika Helak, Justyna Kościńska, Mateusz Mazzini. 2021. Poles in the face of forced isolation. A study of the Polish society during the COVID-19 pandemic based on ‘Pandemic Diaries’ competition. *European Societies*, 23, sup1: S844–S858. DOI: 10.1080/14616696.2020.1841264.
- Marzi, Sonja. 2021. Participatory video from a distance: Co-producing knowledge during the COVID-19 pandemic using smartphones. *Qualitative Research*, 1–17. DOI: 10.1177/146879412111038171.
- Minello Alessandra, Sara Martucci, Lidia K. C. Manzo. 2021. The pandemic and the academic mothers: Present hardships and future perspectives. *European Societies*, 23, sup1: S82–S94. DOI: 10.1080/14616696.2020.1809690.

- Mwambari, David, Andrea Purdeková, Aymar Nyenyezi Bisoka. 2021. COVID-19 and research in conflict-affected contexts: Distanced methods and the digitalisation of suffering. *Qualitative Research*, 22, 6: 969–978. DOI: 10.1177/1468794121999014.
- Naganathan, Gayathri, Sinthu Srikanthan, Abhirami Balachandran, Angel Gladly, Vasuki Shanmuganathan. 2022. Collaborative zoom coding – a novel approach to qualitative analysis. *International Journal of Qualitative Methods*, 21. DOI: 10.1177/16094069221075862.
- Nawojski, Radosław, Beata Kowalska. 2022. „KIEDY PAŃSTWO MNIE NIE CHRONI ...” – oddolne mobilizacje na rzecz praw reprodukcyjnych a doświadczanie obywatelstwa. *Studia Socjologiczne*, 1, 244: 81–103. DOI: 10.24425/sts.2022.140597.
- Novotný Lukáš, Hynek Böhm. 2022. New re-bordering left them alone and neglected: Czech cross-border commuters in German-Czech borderland. *European Societies*, 24, 3: 333–353. DOI: 10.1080/14616696.2022.2052144.
- Oliffe, John L. 2021. Zoom interviews: Benefits and concessions. *International Journal of Qualitative Methods*, 20. DOI: 10.1177/16094069211053522.
- Ossowski, Stanisław. 1967. O osobliwościach nauk społecznych. W: S. Ossowski. *Dziela*, t. IV. Warszawa: PWN.
- Polkowska, Dominika. 2021. Przyspieszenie czy spowolnienie? Praca platformowa dostawców jedzenia w dobie pandemii Sars-Cov-2. *Studia Socjologiczne*, 4, 243: 109–133. DOI: 10.24425/sts.2021.139724.
- Radzińska, Jowita. 2022. Między elastycznością a spójnością – wykorzystanie metod asynchronicznych w jakościowym badaniu podłużnym realizowanym w trakcie pandemii COVID-19. *Przegląd Socjologii Jakościowej*, 18, 3: 10–31. DOI: 10.18778/1733-8069.18.3.02.
- Rahman, Syahirah A., Lauren Tuckerman, Tim Vorley, Cristian Gherhes. 2021. Resilient research in the field: Insights and lessons from adapting qualitative research projects during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Qualitative Methods*, 20. DOI: 10.1177/16094069211016106.
- Ravenek, Michael J., Debbie L. Rudman. 2013. Bridging conceptions of quality in moments of qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 12, 1: 436–456. DOI: 10.1177/160940691301200122.
- Seale, Clive. 1999. *The quality of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Surmiak, Adrianna, Bielska Beata, Kalinowska Katarzyna. 2022. Social Researchers’ Approaches to Research Ethics During the COVID-19 Pandemic: An Exploratory Study. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 17,1,2: 213–222. DOI: 10.1177/15562646211055056.
- Tarrant Anna, Laura Way, Linzi Ladlow. 2021. ‘Oh sorry, I’ve muted you!’: Issues of connection and connectivity in qualitative (longitudinal) research with young fathers and family support professionals. *International Journal of Social Research Methodology*, DOI: 10.1080/13645579.2021.1986313.
- ‘t Hart, Dorinda. 2021. COVID times make ‘deep listening’ explicit: Changing the space between interviewer and participant. *Qualitative Research*, 0: 1-16. DOI: 10.1177/14687941211027780.

- Thunberg, Sara, Linda Arnell. 2021. Pioneering the use of technologies in qualitative research – A research review of the use of digital interviews. *International Journal of Social Research Methodology*, 25, 6: 757–768. DOI: 10.1080/13645579.2021.1935565.
- Tracy, Sarah J. 2010. Qualitative quality: Eight “big-tent” criteria for excellent qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 16, 10: 837–851. DOI: 10.1177/1077800410383121.
- Watson, Ash, Deborah Lupton. 2022. Remote fieldwork in homes during the COVID-19 pandemic: Video-call ethnography and map drawing methods. *International Journal of Qualitative Methods*, 21. DOI: 10.1177/16094069221078376.
- Wyka, Anna. 1993. *Badacz społeczny wobec doświadczenia*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Żadkowska Magdalena, Bogna Dowgiałło, Magdalena Gajewska, Magdalena Herzberg-Kurasz, Marianna Kostecka. 2022. The sociological confessional: A reflexive process in the transformation from face-to-face to online interview. *International Journal of Qualitative Methods*, 21: 1–12. DOI:10.1177/16094069221084785.